

VAE VICTIS!..

I

Смеркало, коли скінчилось повечеріє і з церкви почали помалу виходити ченці, послушники і кілька душ мирян.

Було холодно, й кропив дрібний осінній дощ. Тепер він трохи притих, і тільки коли часом зривався вітер, то буйні й холодні краплі злітали з пожовклого листя дерев, що обступали доріжки монастирського подвір'я, і дружно падали додолу. Ченці й миряни щільно закутувались у одіж і похапливо прямували до будинків, де були келії братії й помешкання для богомольців.

Нарешті з церкви вийшов ігумен і з ним ризничий. Обидва високі й огрядні у чорних кереях і високих клобуках, вони, не хапаючись, ішли до свого помешкання по широкій середній алеї, про щось розмовляючи. Коли вони підходили до будинку, де жив ігумен, і коли той, прощаючись з ризничим, поважно кивав йому клобуком, до його підійшов, низько уклоняючись, увесь мокрий молодий послушник і подав пакунок.

— Пошта,— сказав він.

Ігумен взяв пакунок, розгорнув папір і мовчки передивився адреси листів, що були прислані до монастиря.

— Оці два віддай єпітимістам! — сказав він, оддаючи назад два листи послушнику, і, повернувшись, пішов у будинок.

Послушник зняв шлика, труснув мокрим волоссям, що спускалося йому на плечі, й подався у другий край подвір'я.

— Олексію!.. А, Олексію! — покликав його з другої алеї старий, сухий і згорблений, увесь сивий, з великими навислими бровами чернець.— А йди лишень сюди!..

Старий стояв і, хитаючи головою туди й сюди, мов гадюка, що пливе по воді, чекав послухника. Той щось пробубонів стиха, але повернув і пішов до старого.

— З пошти приїхав? — запитав він, вдивляючись олив'яними сльозливими очима в Олексія.

— Еге.

— А це листи кому?

— Єпітимістам.

— Ану, покажи.

І старий взяв листи тонкими кощавими пальцями і, шамкаючи щось беззубим ротом, перевертав їх з боку на бік, мов вишукуючи в їх щось небезпечне, щось таке, що треба знайти і знищити.

Але такого нічого не знайшлося, і він ткнув їх послухникові.

— Еге, листи!.. Не втерплять, щоб не писати! І в монастир!..

Олексій узяв листи од Пафнутія, так звали старого, й подався своєю дорогою, з ненавистю шепочучи:

— У, іроде, і тут тобі треба! Коли вже ти здохнеш!..

Дощ знову припустив. Дмухнув вітер і хряснув монастирськими ворітьми, що саме в тій хвилині зачиняв на ніч воротар.

Пафнутій припинився на дорозі й довго стояв під дощем, дивлячись на браму й на воротаря й вороже хитаючи головою.

Подекуди по келіях заблимало світло. Смеркало. На монастирському подвір'ї було зовсім тихо, тільки під довгою повіткою, у однім кінці його, було чути го-мін. То біля своїх возів та коней розмовляли богомольці-селяни. Коні гучно жували сіно й часом порскали.

Пафнутій пішов у той край.

Олексій знов перебігав двір з одного ряду будинків до другого. Він шукав штрафованого воропанівсьго попа, щоб передати йому листа. В келії, одведений під єпітимістів, його не було,— кудись пішов.

Олексій шукав його по всьому монастирю і нарешті дізнався, що той пішов до о. економа,

Тепер Олексій біг туди.

— Молитвами святих отець наших, господи Ісусе Христе, сине божий, помилуй нас! — вигукнув він тонким завченим гласом установлене вітання, увійшовши в сіни помешкання о. економа й стоячи під дверима його келії.

— Амінь! — почулося відтіль. — Увійходь.

Олексій одчинив двері й увійшов.

У келії були: сам господар її, монастирський економ о. Помпей, середнього зросту товстий чернець з повним спокійним обличчям і блискучою широкою лисиною, й сухий, безгрудий, молодий ще воропанівський батюшка о. Сергій. Він усе кашляв і кривився, мов його що м'яло. І гість, і хазяїн сиділи біля столу й збирались пити чай.

Олексій уклонився їм низьким поклоном, передав листа о. Сергієві і вийшов знов з келії.

О. Сергій якось несміливо взяв в руки вогкого, заляпаного дощем листа, підніс його до світла й слабозорими очима подивився на напис.

Рука була знайома.

Він осміхнувся кривою болісною усмішкою й положив листа біля себе на стіл, не розриваючи конверта.

— Що ж ви не читаете? Рвіть та читайте! — промовив ласкаво о. Помпей, помітивши на обличчі о. Сергія знайому усмішку, від якої йому самому завше ставало якось ніяково, мов починало що ссати за серце.

— Нічого, ще встигну, — одповів о. Сергій з тією самою усмішкою, дивлячись кудись в куток, і глибока морщина біля правого його рідкого русявого вуса зробилась ще глибшою й кривішою, і Помпею на хвилину здалось, що саме в їй, у тій морщині, й боляче о. Сергію.

— Ну, то будем чаювати.

Помпей білою пухкою рукою посунув склянку чаю до о. Сергія, кинув цукру в свою склянку й почав його розмішувати. Тільки його брала цікавість, що-то за лист лежить на столі і чом його не хоче читати о. Сергій.

— Вибачте, мені треба на хвилину вийти, дещо сказати людям. Я зараз вернусь, — сказав він, устаючи з-за столу.

— Нічого, йдіть...

— Я зараз прийду! — І Помпей вийшов з келії, думаючи, що його гість не хоче читати листа при чужій людині.

І він не помилився.

Як тільки Помпей вийшов із келії, о. Сергій, хвилину прислухавшись до його важкої ходи, узяв у руки листа й розірвав конверта. Він хутко пробіг очима листа, й бліде його обличчя зробилось мов ще бліднішим, й знову на ньому зачорніла та глибока морщина біля правого вуса, яка так угрущала Помпея.

— І тут не кидають — у цій могилі! — з притиском сказав він, важко підвівся, мов розбитий, із свого місця, постояв хвилину, мов вагаючись, і підійшов до невеличкої шаховки, що чорніла в кутку келії.

Він одчинив дверці тієї шаховки, узяв відтіль якусь посудину — одну більшу, другу меншу, — налив з однієї в другу раз і випив, налив удруге й випив. Хвилину знову вагався, ніби прислухаючись, чи не йде Помпей, і випив утретє. Тоді причинив дверці шаховки, пішов і сів на своє місце.

Коли ввійшов Помпей, то він зразу помітив, що листа на столі немає і що його гість був біля шаховки.

— Вибачте, отче, я трошки випив, — хитнув головою в куток о. Сергій і винувато осміхнувся.

— Нічого, на здоров'я!..

— Нащо мені здалось те здоров'я, коли на світ дивитись гидко. Ех, отче Помпею, важко жити на світі й гидко дивитись на людей і на вчинки людські!.. Вириють вони могилу для свого брата, шпурнуть його туди живого, кидають у ту могилу камінням та ще й заглядають: чи попав камінь у його, чи боляче вдарив?..

— Це ви про листа?

— Та вже ні про що друге! — гірко мовив о. Сергій і закашлявся.

Помпей похитав головою:

— В миру живуть люди, мирські й діла творять.

— А ви думаєте, у вас краще?.. Ви певні, що оце зараз не стоїть Пафнутій у вас під дверима й не прислухається до нашої розмови, щоб завтра піти з доносом до ігумена?

— Ну, зараз-то його немає, ще десь понадвір'ю, мабуть, вештається, а іншим часом, то — справді, — і Помпей покрутив головою, прижмуривши око.

— А ви думаєте, відкіля береться його прозорливість? Оце тепер, там під повіткою, мужики з Перещепиної, то він біля їх десь у пільмі стоїть, прислухається. А завтра як підуть питати поради святого старця, то старець їм такої закрутить, так їм розкаже про все, що їх турбує, що вони в ноги йому кланятимуться, як святому. І скрізь по селах будуть трубити його славу.

— Бог з ним, отче, не чіпайте його й не согрішайте: перед богом кожен дасть відповідь за себе. Немає-бо людей, щоб не були грішні! — заспокоював Помпей о. Сергія.

Але той не скорявся. Лист збентежив усю жовч, що зібралась у його серці, а горілка піддала сміливості йому, хоч він завжди був чоловіком боязким. Помпей добре його взнав за ті півтора місяця, що він пробув на послушанні в монастирі, і тепер збагнув, що, мабуть, дуже поганого листа приніс сьогодні Олексій отій бідній, знівеченій життям людині, коли вона насмілюється так казати про Пафнутія, що панував над усім монастирем, якого боялись всі, од ігумена до останнього послушника.

— О, я знаю, що він корисний для монастиря,— казав далі о. Сергій,— хто про те каже! Але ж це чистий...

І він сказав таке слово, що Помпей аж підскочив із свого місця.

— Цс!.. цитьте! — жахливо прошепотів він, озирючись на двері, і в ту саму хвилину хтось досить сміливо постукав у двері келії.

О. Помпей на хвилину мов стерявся, але скоро оправився й спокійним голосом гукнув:

— Увійходьте!

Двері одчинились, і в келію увійшов другий монастирський епітиміст — священник Аркадій Завадовський.

Як тільки він переступив поріг, то зразу здалось, що келія полуднішала й зробилась меншою, бо о. Аркадій був чоловік високого зросту, з відкритим обличчям, з вільними розкидистими рухами всього тіла й буйним, як у Авессалома, волоссям. З-під густих, трохи навислих над прямим носом брів у його дивились великі сірі очі, і здавалось, що з них іде якесь проміння. Вигляд тих очей був гострий, мов у дуже нервової або дуже талановитої і енергійної людини.

— Це казна-що,— ви сидите самі тут, а мене не покликали!.. Та ви на суку? — іронічно запитав він, підходячи до столу й бачачи на йому тільки чай.— Ану, отче економе, чи не добудете ви чого-небудь до чаю. Дайте горілки!.. Це ні на що не похоже, це не монастир, а тюрма,— змінив він одразу тон, мов демено хід човна.

— А що таке?

— Як — що таке? Запруть чоловіка в оцій хурдизі, а там дома сім'я умирає. Нікому поради дати, нікому за доктором послати, бо нічим і заплатити. У-у-у! — застогнав він, хапаючи себе за груди,— надало мені оцю хламиду на себе натягти!..

І він рвонув на грудях своїх рясу, скинув її з себе й шпурнув геть, не дивлячись.

— Дайте горілки!..— гукнув він знов до хазяїна келії, що вже вештався біля шаховки у темному кутку.

— Зараз, зараз!.. Що це ви сьогодні такі стурбовані? — казав о. Помпей, підносячи до столу пляшку й чарки і йдучи до дверей, щоб на всякий випадок взяти їх на гачок.

— Чого стурбований?.. Листа сьогодні мені прислано. Такого листа, що краще б він десь у дорозі застряв!..

О. Сергій глянув на його й мов хотів сказати очима, що й він має в кишені такого листа, але тільки осміхнувся.

— Пише жінка, що троє дітей лежать в скарлатині, а одну в понеділок на кладовище однесли. Того й дивись, що другі діти захворіють. А в неї ні хліба, ні топлива, ні копійки грошей!.. А я тут сиди та додержуй строку, який велемудрій консисторії завгодно було мені призначити!.. Давайте горілки!

Помпей дав йому чарку, і він з розгону, мов вона була порожня, перевернув її собі під вуса, скривився, крекнув і підставив, щоб той налив удруге. Так само він спорожнив і другу чарку й поставив її на стіл.

— Тепер чаю!

Помпей дав чаю, і о. Аркадій, виливши половину склянки в блюдце, почав жадливо пити гарячий напитек.

Тепер графинчик з горілкою стояв на столі і хазяїн і гості, п'ючи чай, часом черкали й по чарці, більше мовчки. Кожен з їх думав про своє, і невеселі були їхні думки.

Коли в келії робилось тихо, то було чути, як надворі шумить дощ, що, здавалось, зарядив на всю ніч, і той шум дощу і вітру так гармонував з настроєм гостей о. Помпея і його самого.

Сум стискав їхні серця.

— Я уявляю собі,— говорив о. Аркадій,— що там тепер робиться в мене дома!.. Піч холодна, нетоплена хата, вимучена, знесилена мати й хворі діти... лежать в жару червоні, непритомні... Нікому їх доглянути, бо й наймишки немає. Баба там стара ходить... яка з неї користь! А я тут сиди... А на якого греця я тут, кому потрібний, яке я діло тут роблю?!

— Та, може ж, дома вже й не так погано, як вам здається,— вставив своє слово о. Сергій.— Правда, скарлатина важка хвороба, але, дасть бог, всі одужають.

— Всі одужають... а Шура, моя найкоханіша дитина, одужає? Я б шмат серця свого одірвав, щоб вона була жива, і, може б, вона не вмерла, коли б я був дома.

— Погана, погана справа.

— Слід би вам бути дома,— сказав о. Помпей.— Я так думаю: ідіть ви завтра ранком до ігумена, візьміть у його посвідчення, що ви поводили себе в монастирі пристойно й послушаніє несли як слід, нехай він пустить вас до архірея. Поїдете ви завтра ранком до архірея й попросите...

— Я й сам знаю, але просить оцього вашого хама, щоб він дав мені похвального листа?.. Ніколи я цього не зроблю. До нього щодня Пафнутій ходить і морочить йому голову. Ще вчора він докоряв мені, що я пізно приходжу до служби. Нізащо я його не прохатиму!

І всі знов замовкли, мов прислухались до дощу.

— Ні, ніякого добра я не знав і не бачив у нашому званні. Як тільки вирвусь із цієї хурдиги,— говорив немов тільки про себе о. Аркадій,— то буду клопотатись, щоб хоч перевестись у воєнні священики. Все-таки там більш волі, все-таки ми там більш на людей схожі. Заберусь куди-небудь у Мевр або в Фергану й візьмусь знов за музику й композицію. Тут же я, в оцій мізерній Нехворощі, по півроку й інструмента в руки не беру. Одстав, обледащів, на чоловіка перестав бути схожим! А там я знов оживу!

І він задумливо дивився через самовар кудись в далечінь, і перед ним проносились осяяна сонцем далека Фергана, смиренні й ледачі сарти й веселі офіцерські компанії, а в душі починали зароюватися незнайомі, нові мелодії, широкі й вільні, і йому стало зразу сумно-сумно й жалко свого молодого минулого, свого загубленого життя й талану.

— Вип'ємо! — відповів йому о. Сергій. — За ваше нове життя, воно... ще для вас може бути. А для мене все загублено. Мені залишилося тільки могили ждати собі.

— Чому ж так? Ви ще житимете, ви ще зовсім молода людина.

— Де там мені жити, — з сухотами довго не проживеш! Туберкульоз не шуткує, а певно веде в могилу. Яке вже тут життя, коли...

О. Сергій закашлявся і не міг доказати того, що хотів. Він схопився за груди, мов хотів видавити з їх щось, і очі його з натуги блищали, мов скляні.

— Краще вип'ємо за вашу військову кар'єру! — сказав він, оддихавшись. — Бувайте здорові, бажаю вам усякої удачі!

— Спасибі!

— І я бажаю, — промовив о. Помпей.

— Коли будете десь у Фергані, то зійдіть на саму найвищу гору, на самий що ні на єсть вищий шпиль і згадайте мене, Сергія Вишинського, воропанівського попа: був піп — і немає його, був чоловік — і зник без сліду. А як він любив оті шпилі високі та гори. Як він...

Кашель знов почав його душити.

Було вже під північ. У келії стало душно. Чути було, як надворі шумить вітер, але чи йде дощ, чи вже перестав, — розібрати було не можна.

Помпей і о. Сергій увесь час сиділи біля столу, а о. Аркадій все ходив із кутка в куток келії. Голова його палала і від думок, і від випитого. В роздратованій його уяві, змінюючи одна одну, повставали ясні й палкі картини того життя, якого він так жадав. Він бачив осяяну сонцем Фергану, білі, на сонці мов ще біліші, сорочки солдатів і кітелі офіцерів... Блищать мідяні військові сурми, й гримить оркестр. Він грає його бойовий марш...

Потім йому зараз уявляється, що він чує свій похо-

ронний марш, який вже давно, несвідомо склався у його голові в оцім монастирі. Офіцери несуть труну товариша. Гримить марш, потім затихає. Солдати співають «Христос воскрес...» — значить це вмер хтось на великдень. А він, о. Аркадій, йде перед труною й кадить і теж співає: «Христос воскрес...»

О. Аркадій зупинився біля вікна келії. Воно було зачинене віконницями зсередини, і не було видно, що діється надворі, але він почув, що йде дощ.

І зразу всі думки його одмінили свій хід.

Там, у Нехворощах, умирають діти, вибивається з сили жінка, а він тут марить про якусь Фергану і нічого не робить, щоб допомогти їм, вирятувати із біди.

— Іду, зараз їду! — гукнув він, повертаючись од вікна до світла.

— Це куди? — запитав Помпей.

— В город, до архірея! Скажу, що нехай, що хоче, робить, а пустить мене в Нехворощі!

— На чому ж ви поїдете? Підводи ж нема, та й ніч тепер!

— Чому там ніч, — скоро буде ранок, а немає підводи, то й пішки піду!

І вже він надягав рясу й шукав бриля.

— Прощайте!

— Отець Аркадій, та куди це ви? Пождіть же хоч ранку, заявите ігуменові.

— І без ігумена обійдеться, нехай дрихне собі! Прощайте!

І він хутко вийшов з келії.

II

В кімнаті zostались о. Сергій і Помпей.

Здивовані, вони першу хвилину мовчки дивились один на одного: так несподівано покинув їх третій бєсідник. І хоч вони знали характер о. Аркадія, але все-таки не сподівалися такого вчинку. Надворі ніч, дощ; всі виходи з монастиря позамикано, і без дозволу ігумена нікого не випустять. До города, де живе архіерей, добрих дев'ять або й десять верстов; дорога — то лісом, то болотом, а потім по кучугурах піску до річки, а там залізничний міст, через його теж уночі можуть не пусти-

ти... Все це знали і о. Сергій, і Помпей, і їм не вірилось, що о. Аркадій справді здійснить свій намір, що прийшов йому в голову так несподівано, під чаркою.

І вони ждали, що о. Аркадій скоро вернеться знов у келію, але він не вернувся.

— Оце так!.. Надумав і зразу з хати. Тільки навряд щоб владика Мемнон пустив його...

— А може, й пустить.

— Навряд. Не такий він.

О. Помпей потягся й позіхнув. Він уже був не геть від того, щоб роздягатись і лягати спати, але о. Сергій, здавалось, і не думав кидати його теплої кімнати. Тепер він встав зі свого місця й ходив по хаті слідом о. Аркадія й про щось думав.

— Знаєте, про що я думаю,— сказав він переходя до Помпея,— я заздрю о. Аркадієві. Все-таки у його є сім'я, є місце, де він потрібний людям, є у нього характер,— бачите, який він. А головне — є талант. Коли б ви знали, який він музикант! Мені довелось раз його чути, як я ще був семінаристом, а він уже був у рясі, і я сидів і плакав, слухаючи, як плаче скрипка в його руках, уявляючи собі його долю, як вона його скрутила...

— Що ж, кожному своя доля призначена від бога. А у вас хіба немає сім'ї?

— І в мене є, але річ не в тім; нащо одному дається сила, здоров'я, щастя, а другому нічого не дається? Нащо, коли людина почне ліпити своє щастя, як ластівка гніздо, хтось візьме зірве те гніздо й шпурне його геть? Кому потрібні муки мільйонів зовсім, здається, ні в чім не повинних людей? Візьмімо мене. Ви ж мене знаєте.

Помпей хитнув головою, підтверджуючи його слова.

— Був я звичайним хлопцем, добре вчився в бурсі й семінарії... Ніяких провин за мною не було. Кінчив семінарію, думав: піду служити народові, темним людям... Зроблю хоч малу користь їм. Відкрию в парафії школу, буду казати щонеділі проповіді...

О. Сергій засміявся й разом закашлявся, і не можна було розібрати, чи він, властиво, сміється, чи кашляє.

— Ще бувши в семінарії, цілу сотню понавирізував я з усяких збірок тих проповідей та позаводив у палітурки,— говорив він гірко, трохи оправившись від кашлю.— Златоустом думав бути... безсребреником! Хотів

нічого не брати з мужиків за треби. А ось тепер що таке я?.. Самі бачите.

— Що ж, о. Сергію, кожному, кажу, своя доля. Одбудете епітимію, поїдете в свою Воропанівку, там одпочинете, поправите здоров'я й будете жити, бога хвалити!

Помпей говорив це, аби утішити о. Сергія, але й він сам не вірив ні крихти в те, що говорив. І він добре бачив, що цей молодий батюшка зовсім розламана рослина, що в грудях у нього гніздяться сухоти, а в серці якесь важке, непереможне горе. Що саме завдає йому суму, він не знав, і ніяково було зачіпати й роз'ятрювати чужу пекучу рану, але чулось, що горе велике й що даром ця людина так жадливо п'є горілку, хоч та горілка зовсім не до смаку їй.

— Ні, не буде того, що ви кажете,— сказав о. Сергій, підходячи до столу й наливаючи в чарку останню горілку.— Ніколи не буде! Ви почитайте тільки цього листа й самі побачите, що то марні слова, що то полова... дмухнув вітер і розніс її.

— Ну, навіщо я буду читати чужі листи,— одмовлявся Помпей, хоч у душі йому хотілося знати, що там, у тому листі, написано.— Лучче так скажіть, коли вже на те пішло.

— Ні, ви прочитайте, ви прочитайте, тоді будете сміятись з мене!

І голос Сергія затремтів.

— Боже мене спаси!.. Хіба я думав сміятися з вас?.. Голубчику, ви простіть мене, коли я необережно сказав зайве слово.

І Помпей досить проворно схопився із стільця, не вважаючи на те, що був чоловік досить огрядний, і взяв о. Сергія за руку.

— Бог з вами, що це ви вигадали?.. У мене й на думці ніколи того не було!

— Ну, от прочитайте, тоді й знатимете... все знатимете!

Він сунув у руку Помпєя листа, той поклав його на стіл, взяв з вікна окуляри й присів до столу, щоб читати листа.

О. Сергій став проти нього, спершись боком об стіл, засунув руки у кармани підрысника й мов завмер, тільки очима моргав проти світла.

Помпей читав нескоро, мов обмірковував кожне слово.

— У, мерзота!..— пробурчав він у однім місці.

Перевернув листа на другий бік, дочитав до краю, згорнув його, як він був, положив на стіл, накрив рукою і, дивлячись через очки на о. Сергія, промовив:

— Так он воно як!..

— Як бачите.

— І це правда?..

— Правда.

Помпей дивився на о. Сергія широко розкритими очима, мов бачив його вперше.

— Що ж тепер робити,— питався він,— як же тепер бути?

— А нічого не робити,— ждати смерті й умирати.

— Ні, так не може бути, це неправда, ви помиляєтесь!

— Правда, гірка, гола правда! Ви не вірите, то я вам все розкажу. Усе оте настояща правда, що пише писар... Я знаю, що то писар пише, хоч він і руку одмінив. Уже, може, десятий лист він мені такий пише.

— Та невже матушка... того... з отим учителем?

— Правда.

Помпей журливо покрутив головою.

— І ви зрозумійте, що так мене мучать уже три роки. Я вам усе розкажу. Ще я не скінчив семінарії, як уже мене засватали! Бачите, мої батько й мати люди бідні, темні... дяк та дячиха... покладали на мене всі свої надії, хотіли вивести в люди. Вони спали й уві сні бачили мене попом, бо їм здається, що кращого й вищого над попівство нічого немає. Ну не встиг я ото скінчити курсу, як саме під час екзаменів умирає в нашому селі, Веселих Тернах, піп, о. Петро. Нашим зараз і впади в голову думка: от гарно було б, коли б наш Сергій зайняв цю парафію! Але як її добути? З того-то й уся біда зчинилась. Після о. Петра зосталась жінка й три дочки. Дві ще невеликі, а одна старша, саме кінчала вчення в епархіальному. Наші і надумали з удовою: поженимо дітей, ублагаємо архієрея, щоб парафію віддав Сергієві, то буде усім добре — і нашим честь та пошана, й удові з дітьми не треба вибиратись з церковної хати.

Помпей знов сидів й уважно слухав оповідання о. Сергія, а той ходив по кімнаті, згорблений, немов увесь побитий, спиняючись часом, щоб відкашлятись.

У лампі чи догорав гас, чи нагорав гніт, і в кімнаті було темнувато, а знадвору часом доносився шум вітру й то-рохтіння залізної покрівлі.

— Тільки я приїхав додому, як наші й почали мене умовляти: женись та й женись на Оксані! І нашу старість заспокоїш, і сім'ї Дашевських добро зробиш, та й самому буде добре. Одним словом, накрили мокрим рядном, не дали й світу божого побачити. З Оксаною ми були знайомі, але так, щоб почувати симпатію одне до одного, того не помічалось. Чужі були зовсім. А тут почали нас щодня зводити: то у їх чай, то у нас, то у їх вечеря, то у нас. Сидимо, звичайно, увечері в залі, коли, дивись, старі зморгнуть ся й одне по одному повиходять у другу кімнату, zostавлять нас на самотині.

— Це так звичайно роблять. Стара штука,— вставив слово Помпей.

— А ми сидимо та мовчимо: чужі зовсім між собою. А тут батько й мати щодня пристають: «Сватай Оксану та й сватай! Не упускай часу, бо Дашевська була у архієрея й прохала дати місце її зятеві, і він буцім на це згодився». Отак крутили-крутили, сам батько у старої Дашевської посватав для мене дочку, а та дала слово за Оксану, та через місяць і повінчали нас. Хотів був я просто з-під вінця піти під повітку та надіти петлю на шию, та, знаєте, проклята логіка та філософія: треба, бач, не бути егоїстом, не про своє щастя треба дбати, а про щастя других людей... Треба себе приносити в жертву людям. От і приніс, та не одну жертву, а цілих дві заразом! Ех, коли б я знав, що так буде,— говорив о. Сергій, хапаючись рукою за голову,— то я б з-під вінця утік світ за очі.

Йому тепер знов згадалось все минуле, тільки теперішній настрій його усе те обкрасив у чорний колір, не кинув ані одного просвіту. Тепер минуле здавалось йому якоюсь ніччю, в котрій він блукав безсилий і затурбований, і якісь темні, ворожі сили кидали його з одного боку в другий, топтали і рвали його. Як тільки він скінчив семінарію, то уже й не бачив собі ніякої удачі, мов разом хтось одібрав у його й право на неї.

— Тільки женився,— мов самому собі розказував далі о. Сергій,— поїхали з жінкою та з тещею до архієрея прохати Веселих Тернів. Пішлатеша сама, думала ублагати владику, а той її, звичайно, прогнав: «Віддала доч-

ку за «кончившого курс», то й буде з тебе! Нехай собі зять шукає другої парафії, а на цю вже є піп. Не стану я передавати парафії родичам, мов яку спадщину!» Вернулась стара в номер, посилає мене. Пішов я — те ж саме, та ще каже: «Що ти за чоловік, який з тебе буде піп, коли ти за бабів ховаєшся, через їх язик та сльози хочеш собі парафію добути!» От як!

— О, влади́ка Мемно́н суворий!..

О. Сергій хитнув головою й подивився на Помпея. Той, обпершись ліктем на стіл і схиливши голову на руку, сидів і слухав.

— Вернулись додому. Дома сльози та досада. Приїхав новий піп, виселив з хати тещу. Прийняли її наші. Тіснота така, що ніде повернутися, а тут зима заходить. Послали мене знов до архієрея: «Проси хоч якої-небудь парафії та забирай свою сім'ю на свій хліб». Чуєте? — «свою сім'ю»... Після семінарії ще копійки грошей не заробив, а вже в мене «своя сім'я»!

— А таки справді, — довелось вам того... крутенько.

— Поїхав, ублагав владику, дав він мені парафію в Воропанівці. Забрав сім'ю, поїхали туди... Ще по дорозі чуємо: «Еге-ге! Це та Воропанівка, що все попи мруть!» Отаке! Виграли справу... Теща враз у сльози, а жінка сидить на бричці та насіння лускає. Йй усе одно, куди її не повезуть, сидить, мов дерев'яна!.. Ні до мене, ні до матері. Ніколи я од неї й доброго слова не чув. Приїхали в Воропанівку. Село чимале, люди заможні й хата для священика церковна — гарна: така весела кам'яниця, ще й не стара. Якось і не віриться мені, щоб тут попи мерли... Оселились ми, зібрали потроху хазяйство, не я, а теща та жінка. Я зразу поставив таке правило, щоб брати те, що дають, і люди давали так, що можна було жити. Ну, а теща звикла, щоб як прийде мужик чи сина женить, чи батька ховать, то вже як узяти його за чуба, так щоб і чуб в руках зостався. Чоловік іде од мене, уже умовились про все, а вона у сінях його підстерігає, починає знов умовлятись, починає крутити його й сюди, й туди, поки не викрутить всього, чого їй бажається...

— А ви думаєте як? — перебив річ о. Сергія Помпей, і все товсте обличчя його наче засвітилось. — З ними так і треба робити! Я їх добре знаю: як був дяком, то натерпівся, трохи з голоду не опух був з сім'єю.

О. Сергій глянув на його повне обличчя, й болісна усмішка перебігла по його обличчю.

— Знаєте, кожен дивиться на людей своїми очима й бачить те, що бачать його очі, а в людей очі не однакові. Одному здається, що мужики хама й духовенству не дають тому, що не хочуть давати, а як я їх розумію, то вони мало дають тому, що у їх і самих мало.

— Ні, я з вами в цім не згоден. От хоч візьмемо й тепер, у монастирі...

— Ну, та бог з ними,— перебив його о. Сергій,— кожен робить по своїй совісті. Так ми робили: я роблю одне, а теща з жінкою друге, бо та підлягала під материну волю цілком. Сварився, сварився я з ними, нічого з того не вийшло! Попрікають, що я дяківський син, що звик до хамського життя, а вони...

— Пхе, мов дяки так і не люди! — образився Помпей.

— А вони, бач, звикли до кращого життя. Ну, вийшло, що я стою на своєму, а вони на своєму, й забрали вони в свої руки все хазяйство. Понакупували дорожньої меблі, гардин усяких, посуду різного, повдягались у шовки... Чую, вже й фаєтон приторговують, будуть їздити, знайомитись з сусідами, попами, панами та полупанками! У їх ключі, у їх гроші, а в мене ні копійки, хотів був старим послати якусь дещицю, так і того не наїшлося: усе забирають у свої лапи...

— Ну, а жінка з вами як?

— А ніяк!.. Мов чужа... Раз у раз з матір'ю, раз у раз з гостями, а до мене рідко й слово скаже. Та мені й ніколи було на перших порах з нею й діла мати, бо все тягався по парафії, по потребах. А там підійшла осінь, роботи ще більше підбавилось, бо треба було ще вчити дітей у двох школах. Після різдва я застудився, з місяць пролежав, а потім знов за роботу. А там великий піст, самі знаєте... Великдень... А потім того, тільки поздавали хлопці в школах екзамени, я знов зліг. Покликали доктора, подивився він на мене, вислухав скрізь та й каже мені один на один: «А знаєте, що я вам скажу, батю,— треба вам все кинути та їхати кудись у теплі краї, бо я боюсь за ваши груди!..» Розпитались, аж виходить, що поперед мене на цій парафії три священики від сухот умерли. Всі молоді люди. І видно стало так, що зараза та гніздиться в самому будинку, і в ризах, і в других речах.

О. Сергій зупинився і мов обдивлявся думкою по всіх тих заражених мікробами речах. І перед ним ясно, мов він зараз бачив, виявились одні старі, витерті, чорного плису, з потемнілим срібним брузументом, ризи воропанівської ризниці. У їх, мабуть, більше всього гніздилося мікробів... О. Сергій аж скривився від гидливості, й мороз пішов у нього по спині. А він же їх спокійно, безпечно одягав, як ховав людей!..

— Як поїхав доктор, то я тільки рукою махнув: усе одно пропадать! Знаю, що од сухот немає рятунку. Не сказав своїм нічого, та й досі не кажу. Тепер-то вони самі бачать...

Новий приступ кашлю схопив о. Сергія і зігнув усього. Нарешті він одкашлявся в хустку і гидливо сховав її в кишеню.

— Ну, як ото поїхав доктор, як подивився я навкруги та розмірковував своє становище, то така журба взяла мене, такий сум непроглядний обгорнув мою душу, що й сказати не можна: пропало життя нізащо!..

— А так!

— Було, тікаю з дому, блукаю поза селом... Діло з рук валиться, а тут бачу, що й жінка веремія крутить з земським учителем. А я що можу зробити, як налагодити життя?.. А ніяк! Ну й почав я пить. Вип'ю, то неначе мені легше. Про все забудеш. От і тепер випити б!..

Він подивився на стіл, але там у графинчику було пусто.

— Можна, отець Помпей, ще трохи добути? — кивнув він головою в куток на шаховку.

— Пізнувато вже, та... трохи можна.

— Ну й дайте!

Помпей встав і пішов, розминаючи на ході ноги, в куток, а о. Сергій на хвилину спинився, мов дожидаючись, поки Помпей увіллє горілки, а потім знов почав ходити по кімнаті.

Коли на столі появилась нова горілка й закуска, то гість і хазяїн знов присіли до столу, й пили, й закусували, й розмовляли, довіряючи один одному своє горе. Помпей розказував про своє життя. Було добре випито.

— Вам-то добре, ви хоч жили!..— вислухавши Помпееву сповідь, говорив о. Сергій.— А я що знав? Там каторга була, а тепер в монастирі мучитись... Та й тут не дають вільно дихати, й сюди листи шлють!.. Думують,

що я нічого не знаю,— очі одкривають... Добре я знав і знаю все, та терплю, бо все одно: не допоможе бабі кадило, коли бабу сказило!

— А за що саме ви до нас сюди попали? — спитався Помпей, бо він і досі насправді того не знав.

— За пияцтво, отче, за злочинство! — одповів схвилювано зовсім підпилий о. Сергій.— Хотів церкву спалити, хотів село димом під хмари пустити!.. Хотів... Ха-ха-ха! — він махнув рукою й, не домовивши, схилився, мов упав, на стіл руками й головою.— П'яний старі ризи попалив!..— гукнув він тремтячим голосом.— Щоб... щоб і другі, отак, як я, не набирались з них сухот!..

І він заривався. Заривався, тіпаючись всім тілом і все чим далі більше збираючись в одну грудочку. Тепер він здавався зовсім малим.

— Не треба... Не треба так!..— схопився до його Помпей.— Не треба так!..— утішав він його, мов дитину, і пригортав до свого м'якого й теплого боку.— Буде!.. Нащо плакати?..

Але о. Сергій не заспокоювався.

Лампа підсліпуватим оком дивилась на їх обох і іноді моргала: вона збиралась погаснути.

III

Коли о. Аркадій вийшов од Помпея, то в голові його шуміло, й він з хвилину вагався, чи слід йому зайти в свою келію, щоб узяти на всякий випадок свої папери й деякі речі, чи ні, але махнув рукою: нащо вони йому, адже ж і архієрей, і в консисторії знають його. І він просто пішов у той край двору, де були монастирські стайні. Він там сподівався вибратись з монастиря, бо знав, що через браму вночі нікого не випускають.

Дош то йшов, то буцім переставав і знов починав накрапати. Небо було мутне й темне, без жодного про-світу. Принаймні так здавалось о. Аркадієві після світла в кімнаті. Блїмало тільки два ліхтарі монастирських у двох протилежних кінцях його двору. На світло одного з їх і попрямував о. Аркадій.

Підгорнувши своє кучеряве волосся під комір ряс и підбравши поли, він підійшов до стіни біля стаєнь,

знайшов невеличку драбинку, з якою послушник Порфирій світив ліхтарі, підставив її до стіни. Зліз на стіну й на руках спустився на другий бік її. Пустивши держатись за верх стіни, він стрибнув додола, попав на якийсь камінь чи колоду й дуже забився.

Коли він підвівся й оглядівся, то ніч йому здавалась не такою темною, і він побачив, як тут же недалеко чорніє ліс, а під лісом ледве мріє якась худоба. По звуку, як вона рве траву, й по форканню догадався, що то пасуться коні.

О. Аркадій спершу пішов попід монастирською стіною аж до брами й відтіль вийшов на дорогу. Коли він після трави й бур'яну почув під собою грузьку, розбиту дорогу і з лісу дмухнув холодний вітер і обдав його дощем, то він подумав, чи гаразд він робить, чи не краще було діждатись ранку й найняти собі підводу?

Але тепер уже пізно було розмірковувати й вертатись, і він, натягши тугіше бриля на голову, підібравши до колін поли, рішуче подався по дорозі в ліс.

Тепер уже очі його, звикши до пільми, добре розбирали все навколо, і він ішов досить певною й скорою ходою понад дорогою, по траві. Скоро вже він почув, що чоботи його промокли, але не жалкував, що не взяв калощ, бо все одно порозгублював би їх по дорозі.

Він ішов і придивлявся навколо. Все було незнайоме і незвичайне, і це його цікавило, бо ніколи йому не траплялось бути при таких обставинах. Просто перед ним чорніла грузька дорога, якої він мусив остерігатись, щоб не загрузнути в болото, а праворуч і ліворуч стояли чорні, неначе живі, лави дубового лісу. І ті лави шуміли й коливали то дужче, то тихше, мов скаржились на вітер або сварились на кого. А дощ теж то припускав, то затихав.

«Ех, життя бідолашне!..— думав о. Аркадій.— Чи сподівався я коли отак тинятись, неначе злодій, по нетрях! Утікати з монастиря, мов острожник, плентатись уночі пішки до архієрея... Що-то ще архієрей заспіває!»

І він собі уявив високу й широку, величну постать архієрея, сивого й поважного, і перед ним свою фігуру у мокрій, закаляній болотом одежі, у таких саме й чоботях,— бліду й понижену. Той сивий і величний грізно дивиться на його й питає:

«Ти чого сюди прийшов? Твоє місце в монастирі».

«Ні, моє місце не в монастирі,— одмовляє він,— а біля хворих і умираючих дітей моїх, в моїй сім'ї холодній і голодній, покинутій!»

«Ти сам її покинув, ти сам її мориш холодом і голодом! Ти понизив свій сан, ти, мов п'яний мужик, кинувся на старшого від тебе!»

«Я не кидався».

«Ти не віриш у бога, ти не йому служиш своєю музикою та співами, а дияволові!»

«Коли я служу дияволові і, значить, вірю в його, то як же я можу не вірити в бога?..»

«Ти вольнодумець, ти нігіліст! — гукає архієрей.— Ти не скоряєшся начальству. Я рясу з тебе здійму!»

«Я сам її скину!» — одмовляє о. Аркадій, і серце його тремтить і болісно стукає в грудях, а десь мов у другім поверсі його уяви, в такт того, як стукає його серце, дибають ноги, несвідомо снується мелодія.

У сусіда хата біла.
У сусіда жінка мила,
А у мене ні хатини,
Нема жінки, ні дитини.

— Тьху, бридня яка! — спльовує о. Аркадій, оступившись в якусь яму, повну води, і збившись з такту. — Там діти умирають, а тут «У сусіда хата біла».

Хміль його уже пройшов, і тепер він ідучи обмірковував, як би краще налагодити справу й викрутитись з петлі, в яку завела його доля. Він знов бадьоро ступав по дорозі, а в голові його знов, у такт ходи, одбивались слова пісні:

А у мене ні хатини,
Нема жінки, ні дитини...

Та пісня дратувала його, але вигнати її з своєї голови він не міг: починав іти тихше — й вона задержувала темп, надавав ходи — й пісня снувалась скоріше.

«Скинеш рясу з мене?.. Скидай! Не пожалкую за нею. Хіба я хотів натягти її на себе? — говорив знов о. Аркадій до того сивого й величного.— Живосилом на мене натягли її! Живосилом утовкмачили у болото попівське, та ще тепер глузують, та ще тепер і жалкують: «Пропав чоловік!» Та ні, ще не пропав... Ще побачимо... Але ж діти!.. «Куди вас подіти?» — прийшли йому на ум вірші Шевченка.

«Куди вас подіти?—питався він знов через хвилину, переходячи на другий бік дороги, де, як здавалось йому, не так було грузько йти.— Куди вас подіти?.. Подінетесь ви самі кудись!.. На цвинтар... Отак, як Шурочка!»

І серце о. Аркадія стислось і защеміло таким жалем, такою тугою, що він зупинився й схопився рукою за груди.

Шура, його любима, найдорожча дитина, вмерла!.. І він силкувався уявити собі її образ, але не міг: той дорогий образ тільки намальовувався й зараз же розпливався.

Вона умерла, її немає між живих.

«Лежиш ти, серденько моє, тепер у холодній землі, в глибокій ямі, й заливає твою могилу дощ, осінній дощ! Бідна, бідна моя пташечко, моя кришечко! Догляділи тебе батько й мати!.. Довели до пуття! Зуміли життя тобі дати, та не зуміли зберегти його. Прокляті!..»

Сльози клубком підгортались під горло о. Аркадія, а думкою він шукав по цвинтарю Шуриної могилки, і йому здавалось, що він знає, де вона саме, та могила, у якому місці — біля могили Лоначевської. Там гарне, чисте місце. Влітку там росте листя полуниць.

«Моя ягідко!.. Не врятували тебе батько й мати од смерті... Уміли милуватись тобою та втішатись, а тут, як смерть приступила, то й осторонь стали!»

Від скорої ходи й від журби тепер о. Аркадій зразу почув себе слабим і безсилим. Він шукав пенька або колоди, щоб присісти й трохи відпочити, бо й вітер і дощ мов затихли й по землі почав снуватись туман. Угледівши осторонь од дороги щось чорне, о. Аркадій звернув туди. То був старий пеньок, і він сів на нього. Сидів і почував, що він тепер єдина жива душа в цьому лісі, що почав угортатись в пелени туману. Один, як палець!.. І енергія покидала його. Куди йти, по що йти?.. Прохати у архієрея одпуску? А як він не дасть його?.. А хоч і дасть, то що він може зробити дома, коли доктор живе за двадцять п'ять верст, коли ні він сам, ні його попада нічого не тямлять у тім, як гоїти хвороби, отакі як скарлатина або дифтерит!

Що він може зробити?..

І коли о. Аркадій підвів од землі очі й побачив скрізь навколо себе тільки туман і мряку, то розпука враз пустила свої міцні, холодні пазури йому, мов шуліка кур-

чаті, у саме серце. Він увесь зігнувся й зібрався докупити від болю й холоду, що його враз обгорнув. І йому здавалось, що коли б він міг узяти з плечей у руки свою голову, то він отак би і вдарив її об цей пень!.. Щоб і сліду її не зосталось!..

Нащо жити, яка є мета в його житті?.. Те життя — блукання без цілі, без дороги, у мряці й тумані ночі. А хіба він того бажав, того шукав, він — «Аркадій прекрасний», як уживали його товариші?

І о. Аркадію знову згадався, як і завжди в важкі часи його життя, один епізод з його минулого — ті часи, коли обставини зламали усі його заміри й повернули на той шлях, що привів його у монастир і на оцей пень.

То його нещасний концерт у Клингороді.

Перший і останній.

Скінчивши курса семінарії, він хотів піти в консерваторію, але батько одмовив йому в підмозі в цій справі. Він не хотів, «щоб його Аркадій, син його, грав по весіллях у жидів!..» Дарма той упевняв старого, прохав його, — батько стояв на своєму, і вони нарешті посварились. Аркадій надумав іти в земські вчителі, перебути в школі рік, зібрати яку копійчину і тоді податися до консерваторії.

Він так і зробив, і місце йому попалося під Клингородом.

Скоро він ознайомився з деяким з клингородської інтелігенції, і ті нараяли йому дати концерта в Клингороді. Найшлась акомпаніаторша, теж з учительського кола й духовного роду — дочка протоієрея — благочинного клингородського. Їх звели й познайомили, хоч вони й раніш, ще в губернії, чули одне про одного.

Вони дружно взялись за роботу, й скоро по городу красувались афіші про концерт «молодого скрипача» Аркадія Завадовського.

Концерт був у залі клубу і мав великий успіх. Після першої вже п'єси вся зала плескала у долоні, а після «Легенди» Венявського йому зробили цілу овацію.

Після концерту, ледве він устиг подякувати своїй помічниці, Ганні Петрівні, як його підхопила наелектризована його грою молодь і потягла з собою вечеряти.

Цілу ніч їли, й пили, й говорили промови, й героєм тієї ночі був він, Аркадій Завадовський. Ніч минулась, мов якийсь химерний, чудовий сон.

Опам'ятався Аркадій тільки на другий день під полудень і згадав, що вчора не встиг як слід подякувати Ганні Петрівні за її працю, і йому захотілось зараз же побачити її, побалакати, розпитати, яке враження на неї зробила його гра, ті оплески, словом, все те, що вчора було. Захотілось ще раз пережити вчорашній вечір, розмовляючи з людиною, яка почала його дуже цікавити і симпатію до якої він помічав у собі.

Коли він прийшов до протоієрея благочинного, то побачив, що його там ждали нетерпляче. Ганна Петрівна призналась, що вона не спала всю ніч, переживаючи вчорашній вечір, і вона була така схвильована, екзальтована, така молода і вродлива, що Аркадій мов знов учадів, як учора після концерту.

Його залишили обідати, а після обіду він запрохав Ганну Петрівну прогулятись по городу.

Вона нишком від нього спиталась у матері, і вони пішли.

День був хоч осінній, але чудовий. Повітря було наповнене наркотичними пахощами в'ялого листа міських садів і блищало срібними нитками летючого павутиння.

Вони ходили по городу, як зачаровані, розмовляли й не могли наговоритись, і обом їм було тісно й душно в городських вулицях. І коли Аркадій запрохав Ганну Петрівну проїхатись на звозику в село, де він учителював, подивитись, як він живе, і знов вернутись до вечора в город, то вона, не вагаючись, згодилась на це.

Вони сіли й поїхали.

Ідучи, марили, як удвох підуть до консерваторії, й будуть учитись, і будуть великими музикантами. Приїхали в село. Аркадій показував їй свою школу, ставок біля неї, церкву,— і все було таке гарне, таке вродливе, що очі обох їх не хотіли відриватись од всього того.

Звозика вони пустили на хвилину до його знайомого. Але він не вертався через годину й дві, і вже почало смеркати.

Ганна Петрівна стурбувалась і, коли сонце почало сідати за гору й погасло там, то й вона немов погасла. Тепер вона схаменулась: що вона зробила, що скажуть батько й мати, що будуть говорити знайомі, коли дізнаються, як вона їздила «з молодим чоловіком» удвох до його і завидна не вернулась додому... може, й на ніч там zostавалась?

Аркадій бігав по селу й шукав звощика і ледве-ледве найшов його край села: він був напідпитку й прохав зостатись ще на хвилину, щоб докінчити з кумом справу.

Але Аркадій цього не дозволив, і вони поїхали.

Приїхали в Клингород уже поночі. Їх шукали скрізь по городу і не знайшли, і вже хтось сказав матері Ганни Петрівни, що вони поїхали удвох з якимсь чоловіком за город. Аркадія навіть не попрохали зайти до хати, і що там творилось у хаті, не було відомо нікому, окрім домашніх. Але Аркадій дуже здивувався, коли через тиждень до його в Ступки, де він жив, завітав сам протоієрей, батько Ганнин.

Він як тільки вступив до хати, то зразу ж сказав, чого приїхав. Діло було в тім, «що ви своїм необміркованим вчинком, може, без всякої злої думки, ославили на весь Клингород і його повіт мою дочку; коли ви чоловік чесний, то ви мусите на її женитись».

Аркадій стерявся з несподіванки, прохав дати часу подумати, хоч тиждень який, і нічого не надумав. Хотів був кинути «і всіх, і вся» й утік з губернії, але як почув, як батько та мати мучать Ганну Петрівну, як її нікуди не пускають, точать її докорами та всякими натяками, то йому стало жалко її... так жалко, як нікого в світі.

Він махнув рукою на будучину, посватався й одружився.

А так як їм двом нічого було їсти в одній школі, а про консерваторію без копійки грошей — тесть не дав ніякого віна — нічого було й думати, то Аркадій знов скорився волі тестя. Той поворожив уже не в консерваторії, а в консисторії, на Аркадієві опинилась рясa, і він «приложися к праотцем своїм»...

«І так усе в житті робиться: ти хочеш отак робити, а воно он куди повертає!..» — з гірким почуттям думав о. Аркадій, сидячи на пні і почувуючи, як холод знов починає брати його крізь намокшу рясу за плечі.

Думка про Фергану, про подорож кудись у далекі краї тепер йому здавалась такою чудною, дивацькою, що він навіть дивувався, як вона могла зародитись у його посивілій голові.

— То дурниця, казна-що, — треба дітей та жінку рятувати!

І о. Аркадій разом підвівся з пенька, підібрав знов поли й пішов у той край, де мусив бути город.

Туман стояв, і хвилювався, і то зовсім закривав собою й дорогу, й дерева лісу, то розпливався, і о. Аркадієві видно було й дорогу, й купи мокрих, сумних дубів. Часом на небі показувались і зірки.

Скоро мусив бути світ, але до города було ще далеко. Вийшовши з лісу, ще треба було йти верстов п'ять до мосту через річку по лузі, а потім по кучугурах піску.

Нарешті-таки о. Аркадій вийшов з лісу. Чоло й спина у його були мокрі, а ноги мліли з утоми і грузли в болоті. Біля дороги в тумані паслись коні. Не довго думаючи, як і завжди, о. Аркадій попрямував до однієї коняки.

— Тпру-тпру,— озвався він до неї, беручи за мокрий чуб.

Коняка оторопіла і форкнула.

— Тпру!.. Не бійся, дурна!..— говорив він, гладячи рукою теплу тварину і нахилиючись до пута.

Путо було прядив'яне, і він його живо зняв, накинув коняці на шию, ухопив її за край гриви, стрибнув і опинився верхи.

Коняка кинулась убік, але о. Аркадій сів добре, й скоро він справив її на дорогу і поїхав до мосту.

— От як, по-запорозькому!.. Мов злодій який.

Тепер о. Аркадій почував себе краще і тільки стежив, щоб коняка не завезла його кудись у другий край — праворуч у село, до свого хазяїна абощо. А втома брала своє; хотілось тепла, хотілось спати, і о. Аркадій з задоволенням почував під собою теплу коняку.

«Коли б уже скоріше міст... Коли б уже скоріше!..» — сумно думав він, коли як стій разом з туману перед ним вирнули якісь будівлі.

«Що це таке?.. А, це завод!.. Вже скоро річка».

О. Аркадій звернув трохи з дороги коняку, щоб була од заводських воріт хто не побачив його й не признав за злодія, об'їхав завод лугом і знов виїхав на дорогу.

«Чисто так, як злодій», — думав він.

В тумані жовтими плямами замріли ліхтарі на мосту, і відтіль почувся грюкіт і клацання.

То по мосту йшов поїзд.

Ось низка огнів вирнула з мли і з сичанням і торох-

тінням полинула знову у тьму, туди, в той край, куди треба їхати рятувати сім'ю й о. Аркадію.

Він спинив коняку й дивився услід поїзду. Уже миготів тільки один червоний вогник і, блідіючи і зменшуючись, ішов у пільму. Затихало й гуркотіння коліс вагонів. О. Аркадій зітхнув і зліз з коняки.

— Спасибі! — сказав він їй, потріпавши по шиї, і, повернувши назад, провів кілька кроків і пустив. — Іди додому! — а сам по насипу почав збиратись на міст.

«Що-то скаже архієрей?» — думав він, ідучи по верхньому поверсі мосту й дивлячись униз на річку.

Води за туманом не було видно, але чулась вона близько, і вже було чути, що тут недалеко город. З вокзалу доносились свистки паровозів, чути було торохтіння коліс по мощених каменем улицах. Ось могутньо загук на якомусь заводі гудок, через хвилину в терцію йому озвався другий. Десь мов далі низьким сиплим басом, неначе спросоння, заревів третій, і їх голоси оддалися луною далеко на річці, на островах.

— Це, мабуть, п'ять годин, а може, і шість, — промовив о. Аркадій. — Куди ж я піду?..

І він уявив собі весь план города, широкий його prospect, що тягнеться з долини на гору, а там майдан, собор і архієрейське подвір'я, щоб, як тільки буде можна доступитись до архієрея, прохати його, щоб дав дозвіл їхати додому. Але коли дійшов до краю моста й поглянув на ту вулицю, по якій йому треба було йти, то вона була така мертва, й непривітна, й така ще темна, що він, не звертаючи, пішов просто на вокзал.

Там хоч є світ, є люди.

IV

Вокзал ще наполовину спав, коли в його увійшов о. Аркадій.

Задихаючись від важкого духу, він пройшов залу третього класу, де по лавах і на долівці лежали й сиділи люди, повиті табачним димом. Не зупиняючись, пройшов він у залу другого класу.

Там було теж душно, але все-таки краще. Було досить світло, і тут о. Аркадій побачив, яким він вийшов зі своєї незвичайної подорожі. З ніг до голови він був

заляпаний болотом, і сонні лакеї дивились на його, мов на яку прояву. Він було почав шукати собі місця, щоб сісти відпочити, але, помітивши ті здивовані погляди, не сідаючи в залі, пішов в уборну.

Там роздягся, роззувся й почав давати собі лад, оскільки це було можна зробити.

«Он як довелось тобі, брате, поратись!..— говорив він до себе в думці, зоскрібаючи з чобота липку грязюку пальцями і підставляючи його під кран в умивальнику.— Отак, отак-о!.. щоб чисто було!.. щоб не сказали люди, що він волоцюга, щоб не сором було перед владикою явитись!» — жартував він.

Вода з крану була ключем на чобіт і звідтіль бризка-ла йому в бороду й очі. Він одвертав обличчя, оддувався і таки доводив чобіт до пуття.

З уборної він вийшов зовсім причепурившись, і тільки руді плями на мокрій рясі свідчили, що він цю ніч був у бувальцях. Він попрохав собі чаю й хліба й жадливо пив той чай і їв той хліб, бо за свою подорож добре виголо-дався. Все тіло його боліло, і в мокрих чоботях і одежі він тремтів, мов у пропасниці.

Уже зовсім світало, і по вокзальних стінах почали ви-мальовуватись великі бліді вікна. Денний світ змагався з світом електричним. О. Аркадій підвівся, щоб іти на архієрейське подвір'я, на другий край города. Поки ді-йде, то й день буде, може, й архієрей почне прийом.

І він пішов.

Дощу вже не було, і туман помалу сплив угору й ле-тів за вітром кудись на захід. Мокрі дерева, з наполови-ну опалим, помарнілим листям, стояли вздовж проспекту рядами і мов показували о. Аркадію куди йти: отуди-о, спершу низом, а там на гору, де ледве мріє водочка! Туди тяглись і рельси трамваю, але вагони по їх ще не ходили.

І дивна річ: чим далі від вокзалу йшов о. Аркадій, тим більше він починав боятись іти до архієрея.

«Прожене!.. Прожене не вислухавши!.. Не дасть усьо-го сказати. Йому що? Хіба він знає наше горе? Хіба в його є сім'я, хіба він знає, що таке злидні, що таке не мати шага за душею?»

І о. Аркадій несвідомо полапав свій гаманець у ки-шені: там було всього-на-всього карбованець і шістьде-сят чотири копійки сріблом і міддю. Ото увесь його ка-

пітал. Коли доведеться їхати додому, то ні з чим буде,—
десь прийдеться добувати грошей.

«Он які наші статки. А він думає, що ми багаті, що капіталісти!.. Є й між нашим братом, та не всі! Нехай погляне хоч на о. Сергія,— теж піп, золотий сніп!»

При згадці про свого товариша по монастирю до-
сада й злість раптом заворушились у душі о. Аркадія.

«Хіба ви знаєте, кого карати, кого милувати? — доко-
ряв він в думці усіх тих, що мають владу над людьми.—
Хіба ви що думаєте, як підписуєте папери?.. Де там!
Самих би посадити у нашу шкуру!..»

За думками о. Аркадій не помітив, як він пройшов
увесь город, вийшов на гору й прийшов до архієрей-
ського подвір'я. Було ще дуже рано, хоч ворота по-
двір'я були відчинені й звідти виїздив на малій дебелий
бричці, запряженій теж невеличкою конякою, товстень-
кий чернець. Конякою правив послушник.

То був архієрейський економ. Він їхав на базар.

І економ, і послушник здивовано дивились на о. Ар-
кадія, чого він тут так рано? О. Аркадій зняв мокрого
бриля:

— Що, влади́ка дома?

— Дома,— одповів чернець, киваючи й спиняючи віз-
ника.

— Він як... ще спить чи вже встав?

— Уже давно встав, тільки прийом просителів з де-
в'яти годин.

— А тепер скільки?

— Та, мабуть, сім.

— Шкода.

— А вам треба до влади́ки зараз? — запитав чернець.

— Та хотілось би зараз побачити.

— То йдіть у сад: влади́ка там моціон робить. Отам
біля флігеля хвірточка.

О. Аркадій подякував і пішов до саду.

«Ну, Аркадію, набирайся, брат, духу: або пан, або
пропав!»— подумав він, і серце прудко застукотіло у
його в грудях, а кров ударила в виски.

Силкуючись бути спокійним, він одчинив хвірточку,
увійшов у сад. Од хвіртки йшло кілька вузьких стежок
і одна, посередині між ними, широка алея. О. Аркадій пі-
шов по ній.

Скоро він дійшов до такої ж другої широкої алеї, що

перехрещувалась з тією, по якій він ішов. Він подивився праворуч і ліворуч, в таємниці серця боячись зразу побачити владику, але його не було видно.

О. Аркадій хвилину постояв на перехресті й звернув праворуч, де по мокрому піску видно було чийсь слід. Ця алея упиралась у стіну, а понад стіною знов ішла друга, і в її ліворуч майнула на самому кінці чиясь огрядна постать, повернула в бокову алею й зникла.

Він!

О. Аркадій пішов у той кінець саду і коли дійшов до місця, де, як йому здалось, він побачив архієрея, та сама огрядна постать чорніла вже на другому кінці алеї.

«А жваво ще ходить владика! — подумав о. Аркадій. — Чи наздоганяти його, чи піти навперейми... Наздоганяти краще, а то десь розминемось».

І він наддав ходи. Знов поворот і знов зникла чорна постать. Тепер о. Аркадій пішов так прудко, як тільки міг. Ось поворот і знов широка алея, попід самим архієрейським домом, але архієрея немає, мабуть, скінчив свій моціон і пішов з саду в хату.

Що його робити?

О. Аркадій спинивсь і замислився: ждати прийому незручно й не скоро це буде; іти до владики чорним ходом, в оті двері, теж незручно: може прогнати. Але може прийняти й неофіційно і, може, за просто вислухає...

«Піду,— що буде, те буде!»

Він підійшов до дому, постояв коло його хвилину, зі-йшов на невисокий ганок, одчинив двері й увійшов у невеликі сіни. Далі просто були другі двері, і з-за їх долітали голоси.

О. Аркадій спинився. Хтось старий і старший шкилював когось молодшого:

— Оселедець готовий?

— От зараз, тільки поріжу...

— Ач як готовий!.. Давай сюди, сам поріжу! Тобі скільки не говори, ти ніколи не зробиш так, як треба! Не міг у економа взяти для владики кращих оселедців!..

«Це, мабуть, сваряться архієрейські келійники,— подумав о. Аркадій,— піду!»

Він одчинив двері й увійшов у чималу кімнату. Там він побачив тих людей, чиї голоси чув із сіней. Старіший,

огрядний сивий чоловік, той, що сварився за оселедця, стояв до дверей спиною і, держачи оселедця руками за голову й хвоста, без хліба вигризав йому товсту, смачну спину просто зубами.

— А самовар готовий у тебе? — незадоволено питав він, не обертаючись назад.

— Шумить, владико святий! — одмовив другий, теж уже з сивиною, невеличкий сухий чоловік.

— Я в тебе питаю, самовар готовий?

— Шумить, владико святий, — говорю.

— От бачиш, до чого ти дожив, — вередливо grimнув, не випускаючи з рук оселедця, старий, — уже кажеш: шумить, владико святий!.. Це на Афоні ти так навчався поводитись з архіереями?..

«Це сам архіерей, — стрельнула думка в голові о. Аркадія. — Оце так ускочив!» — і він хотів був утікати геть із хати, коли архіерей повернувся назад і побачив його.

— Ти хто такий і чого тут тобі треба? — грізно й незадоволено гукнув він, наступаючи на о. Аркадія з недоїденим оселедцем у правій руці.

Це був справді архіерей — грізний і величний, яким його знав о. Аркадій, — хоч і був він одягнений у старенький, засмальцьований каптанець і держав за хвіст оселедця з вигриженою спиною в одній руці, а другою витирав замаслені губи. Обличчя його було червоне — чи з гніву, чи з того, що він тільки що вернувся з свіжого повітря, а гострий погляд сірих очей пронизував усього о. Аркадія.

— Ти чого тут, кажу тобі!

О. Аркадій стерявся. Він спершу хотів був підійти під благословеніє, але, глянувши на руки владики, зостався на місці коло дверей.

— Я... священник, Аркадій Завадовський. Я... Я... у мене нещастя в сім'ї, то прийшов прохати одпуску... дозволу поїхати туди, — затинаючись, говорив о. Аркадій, почувуючи, що не так би слід говорити, й досадуючи за те на себе.

— А одпуск од твого начальства у тебе є? З монастиря?..

— Я несподівано... вночі вибув з монастиря, бо... скарлатина! Ждать не можна.

— Кажу, одпуск є?

— Нема... але...

— Ну, так вертайся в монастир,— роблено спокійно мовив архієрей. — Що ти, порядків досі не знаєш? — grimнув він разом слід за тим. — Нема тобі одпуску й не буде!

— Але ж діти умирають: голодні, холодні, без копійки грошей!

— Діти!.. Ви на дітей все звертаєте, всякі мерзоти робите, а дітьми захищаєтесь. Не буде тобі одпуску! Ідь назад у монастир!

Владика одвернувся, рішуче кинув на тарілку недоїденого оселедця й хотів іти в другу кімнату.

— Ваше преосвященство!.. Окажіть милость! — прохав о. Аркадій, підступаючи ближче до архієрея. — Уже одна дитина... дочка умерла, а трое лежать хворі. Жінка біля їх сама!..

— А, умів ряси з благочинних рвати, а епітимію нести не хочеш?

— Я не рвав ряси з о. благочинного, то неправда! — спалахнув о. Аркадій.

— А, неправда?.. Ну, те консисторія краще знає. Не буде тобі одпуску. І геть звідси! — одрубав владика. — Хіба ти не знаєш порядків, хіба ти не знаєш, де прийомна архієрейська?.. Як мужик ломишся туди, куди не слід.

— Простіть, ваше преосвященство! Тільки нещастя в сім'ї примусило мене... Я можу спізнитись на поїзд. В дев'ять годин...

Архієрей хвилину помовчав, грізно моргаючи очима.

— Нещастя нещастям, а все-таки ти вернешся в монастир, і я тобі побільшу строк епітимії за «самовольну одлучку»,— сказав він спокійно, але твердо.— Йди!

О. Аркадій побачив, що справа його рушилась, і досада й відчай обхопили його.

— Я не піду звідси, поки не буду мати одпуску!..

— Ти, ти смієш мені, своєму архієреєві, це говорити, так розмовляти? Пішов геть відсіля, щоб твого духу тут не було!..— скрикнув архієрей, показуючи на двері, увесь червоний і страшний.

— Я не піду! — уперто стояв на своєму о. Аркадій, мнучи бриля в руках.

— Я рясу з тебе здійму.

О. Аркадій мовчав.

— Я тебе згною в монастирі за твою упертість! Я вижену з тебе її! Я вижену з тебе диявола!

— Ваше преосвященство! — Голос о. Аркадія здригнувся, і з образи сльози підступили йому до горла. — Ваше преосвященство! Не диявол сидить у мені й стоїть на своєму, а горе... нещастя примушує мене гнівати ваше преосвященство. І я, во ім'я того горя, во ім'я милосердя людського, во ім'я дітей, благаю ваше преосвященство, змилуйтесь!.. І у вас була мати...

О. Аркадій несподівано для самого себе впав на коліна, припав головою до долівки й заридав.

— Встань! — сказав владика, одвертаючись до вікна і прудко моргаючи очима. — Ти скільки сидиш в монастирі?

О. Аркадій встав і теж, одвернувшись до дверей, витирав обличчя мокрою й брудною хусткою.

— Півтора місяця.

— Скільки тобі ще зосталось?

— Два тижні.

Надія майнула в душі о. Аркадія, але він, знаючи поводження владика, не йняв їй віри.

Владика мовчав.

— А все-таки я не можу тобі дати відпуску. Це буде потачка всім другим таким, як ти.

І, мов згадавши щось прикре, владика знов насупився.

— І так он в синоді про мою єпархію йде неслава! І так он говорять: «Там владика старий, розпустив духовенство!» Он як! Через вас і нашому братові, архієреям, гризота. Йди в монастир та досиджуй, а тоді вже поїдеш додому.

— А діти, ваше преосвященство? — з відчаєм скрикнув о. Аркадій.

— Що мені діти, — спалахнув знов архієрей, — сам наплотив, то сам і думай про їх! Ви всі тільки й знаєте «діти»! А навіщо наплотив їх стільки, а навіщо рясу з благочинного рвав?

— Ваше преосвященство!

— Чув я це: «ваше преосвященство!» Через тиждень подавай прошеніє з відозвою від ігумена, то тоді, може, й пущу. Йди!

Владика повернувся до умивальника, засукуючи рукава підрясника, щоб мити руки.

— Не піду я, — сказав о. Аркадій, знов одступаючи до дверей.

— Ну, як хочеш: не хочеш іти, то будеш сидіти в мо-

настирі увесь строк,— упевнено сказав він і пішов у свої покої.— Самовар подавай! — гукнув він келійникові.

— Зараз, владико святий!

Як тільки зачинились двері за архієреєм, о. Аркадій, мов підбитий, упав на стілець. «Не піду нікуди! — думав він.— Що буде, те й буде! Нехай поб'є, нехай сам вишпурне звідсіль!..»

Келійник одніс самовар і вернувся назад. Пораючись з посудом, він повернув голову до о. Аркадія і стиха сказав:

— Нічого. Пождіть трохи,— владика змилується. Це з ним буває!

О. Аркадій сидів увесь розбитий, знесилений. За що така наруга, за що така немилість одної людини до другої? І це єпископ, пастир духовний, що мусив би з одного слова зрозуміти чоловіка, прибитого горем, чоловіка з розідраною душею! Падав перед ним на коліна, валявся на долівці, плакав!.. І все-таки милосердіє не прокинулось в його серці.

«Чого ж я ще буду тут сидіти? Чого ждати? Поїду просто додому, — нехай, що хоче, те й робить зо мною!»

— Де владика? — спитав він келійника.

— Отут, у цій кімнаті. Але не ходіть, владика дуже гніватиметься,— боязливо шепнув він о. Аркадію, помітивши, що той хоче йти туди.

— Все одно.

О. Аркадій рішуче одчинив двері і увійшов в архієрейську їдальню. Владика сидів за столом і пив з блюдця чай.

— Ти чого сюди лізеш, непроханий? — грізно гукнув він, підводячись із стільця.

— Я прийшов, ваше преосвященство, ще раз прохати вас! Пустіть мене додому, бо коли не пустите, то не ручаюсь за себе! — твердо сказав він.

— Як це так?

— А так, що я або самовольно утечу додому, або наложу на себе руки.

— А, он який ти... Так ти лякати мене?.. Геть же з моїх очей!! — скрикнув архієрей так, що луна озвалась у вікнах.

Обличчя о. Аркадія пересмикнулось.

— Розідрали ви мені серце! — гукнув він, не чуючи себе і рвучи на собі рясу. — Вирвали ви його з грудей,

то нікого я тепер не боюсь,— бог мені суддя! Та знайте, що він і ваш суддя!

О. Аркадій увесь преобразився, і це був уже не смиренний штрафований піп, а грізний, роздратований лев. Неначе й кучеряве волосся його настобурчилось.

— Бог вам суддя! Прощайте!..

Він повернувся і, не поклонившись і не зачиняючи за собою дверей, вийшов з їдальні архієрейської і з сіней, і, несучи в руці бриля, прудко пішов через сад на подвір'я.

— Чи він п'яний, чи він божевільний?...— питався здивований і оторопілий владика. — Протасій, верни його назад...

Протасій побіг слідом за о. Аркадієм.

— Батюшка! Батюшка!.. — гукав він. — Верніться, владика зволить кликати до себе!

— Геть!.. — не дивлячись, одмахнувся рукою од його о. Аркадій і пішов з двору.

V

Коли о. Сергій прокинувся вже нерано, весь розбитий, з важкою головою, то він зразу не міг пригадати, що з ним і де він. Тільки оглядівшись, він побачив, що лежить у своїй кімнаті на ліжку о. Аркадія й нероздягнений.

Сидячи на ліжку, він пригадував учорашній вечір і ніч і не міг усього гаразд уявити собі. Помпей... о. Аркадій... воропанівський писар, жінка й теща — все те мов щось робило вчора, мов він мав до їх якесь діло, але яке саме — уявити не міг. Здається, плакав...

Коли задзвонили до церкви, то о. Сергій не пішов туди, а ліг на своє ліжко й укrywся, як тільки міг, тепліше; його біла пропасниця.

— День!.. День-день! — жалібно вимовляв невеликий монастирський дзвін.

І о. Сергій думав, що справді вже день, хоч і знов похмурий день, а о. Аркадія немає, значить, таки пішов... значить, десь добивається свого, робить своє діло. Не так, як він... пропащий чоловік. Йому нічого не треба робити, на його долю зосталось тільки лежати й умирати. Але ще кінець не скоро. Сухоти — хвороба затяжна.

І він з болем у лобі підняв угору очі й повів ними по стінах.

Біля дверей у кутку погляд його спинився на дебелиму гвіздку, забитому в стіну, щоб вішати одіж.

«Он він, самий підходящий! Взяти пояс, зробити петлю, вільний кінець замотати на гвіздок,— він удержить,— а петлю з пряжкою на шию... І кінець, і капут!.. Зоставайтесь самі, друзі мої і знайомі!.. Мало побув з вами і ще менш добра зазнав од вас,— буде з мене!»

О. Сергій поворухнувся й застогнав, але від чого більше,— чи від болю в тілі, чи від болю в душі,— того б і сам він не сказав.

Він лежав, дивився на гвіздок і уявляв, як на йому висить його тоще тіло. Висить якась нікчемна торбина з бактеріями... «Не руште її, нехай висить, вона була за життя така болюча, що їй потрібний спокій».

І він дивився в куток, на ту торбину, і плакав: «Не руште її!»

— День!.. День-нь!..— скиглив мізерний дзвін.

У кімнату увійшов послушник Олексій, щоб при-
брати її.

— А до церкви що ж і не підете? — питався він, підмітаючи підлогу й дивлячись, як о. Сергій, одвернувшись до стіни, трясеться в пропасниці.

— Не піду. Нездужаю.

— А сьогодні теж увесь день, мабуть, буде дощ.

— Ти б, голубчику, протопив добре грубу, та сходи до о. Помпея, попрохай його зайти сюди.

— Добре. А де ж о. Аркадій?

— Далеко тепер о. Аркадій, у городі, мабуть!

— Он як!.. Коли б же він устиг туди добратись?

— Устиг.

Олексій причепурих кімнату, затопив з сіней грубу й пішов. О. Сергій знов зостався сам. Дзвону вже не було чути, і тільки за вікнами шумів вітер. А може, то так здавалось о. Сергієві, й шуміла кров у його в висках або стугонів огонь у груді.

«Бідолашна ходяча торба з бактеріями! Гидка ти й небезпечна для людей... Кинути б тебе в огонь, щоб і сліду не зосталось!»— думав о. Сергій, стискаючи щелепи.

Так він пролежав, поки вийшли з служби, і почав було дрімати, як почув, що хтось іде до його в кімнату.

«Мабуть, Помпей!»

Але він помилився. У хату ввійшли ігумен і за ним, хитаючи головою, Пафнутій.

О. Сергій підвівся й сів на ліжку.

— Здрастуйте, здрастуйте, отче! — мовив ігумен, озираючись по кімнаті.— А ми з о. Пафнутієм, почувши, що ви нездужаєте, зайшли до вас навістити.

— Спасибі. Сідайте, будь ласка!

Гості сіли. Один товстий і дебелий, мов з чавуну злитий, другий сухий, зігнутий, але обидва вони були владарями монастиря, і їм мусило усе скорятись. Обидва вони були темні, неосвічені люди, один з крамарського, а другий з мужичого роду, і добились становища — той, віддавши на монастир чималу суму грошей, спадщину від батьків-крамарів, і через те доскочивши ігуменства, а другий — виключно своїм життям і поведженням. Про його й далеко від монастиря йшла слава, що це святий чоловік, прозорливець. Обидва вони наскрізь бачили один одного, й ненавиділи один одного, і боялись, і у всіх справах монастирського життя брали участь разом, ніби пособляючи один одному, а на ділі — висліджуючи один одного.

Так іноді в одному ярмі ходять два ревнивці воли й завжди потай змагаються один з одним.

— Зanedужали? — питається ігумен.

— Та трохи прихватило.

— А о. Аркадій де?

— Одправився в город до владики прохати одпуску додому. В сім'ї не благополучно.

— Коли ж він поїхав? — з робленим здивуванням, поглянувши на Пафнутія, питався ігумен.

— Учора звечора.

— Та він же не питався в мене! І привратник каже, що нікого не випускав з монастиря.

«Ага, голубчики,— подумав о. Сергій,— уже й там були!»

— Нічого не знаю.

— Аки тать внощі,— хитнув головою Пафнутій.

— Дивно мені!.. Заперли ворота,— був чоловік дома, а вранці немає. А що скаже влади́ка? Що подумає про наші порядки?..

Очі Пафнутія зайнялись якоюсь потайною думкою.
— Мирські люди до миру й тікають, бо там гуслі, й органи, і плясання... Хе-хе! — сухо і коротко осміхнувся він.

О. Сергій з мукою дожидався, щоб вони скоріше покинули його хату, щоб йому не бачити їх і щоб знов можна було лягти й не держати на плечах важку, мов налиту оливом, голову.

Нарешті незвані гості таки пішли з хати робити допит, — хто випустив з монастиря о. Аркадія, а коли ніхто не випускав, то як він зміг сам вибратись за його стіни.

О. Сергій знов упав на ліжко. Йому хотілось, щоб скоріше прийшов Помпей, але він боявся, що тепер Помпей, бачивши або прочувши, що ігумен з Пафнутієм пішли по монастирю, постережеться зараз прийти до нього.

Але він знов помилився. Скоро щось рипнуло дверима, і до хати увійшов Помпей. У хаті мов світліше стало.

— А я вас ждав.

— Що з вами, занедужали?

— Та єсть трохи... Умирать, мабуть, пора!

— Ну що ви кажете! — засміявся Помпей, і коли о. Сергій поглянув на його, то йому справді здалось, що він говорить дурницю, і туга трохи відлягла в його відсерця.

Помпей ходив по хаті такий свіжий і здоровий і так легко носив на собі чималу вагу років і жиру, що, дивлячись на нього, якось легше стало на серці о. Сергія: старий чоловік, а бач який здоровий та моторний!

— Олексій сказав, що вас пропасниця б'є, то ось вам хіна.

— Спасибі! — сказав о. Сергій, встаючи з ліжка. — Хіна хіною, а може, у вас є що й до хіни?

Помпей зупинився проти о. Сергія і засміявся.

— Хіба хочеться?

І по його обличчю було видно, що в його є те, чого прохав о. Сергій.

— Дайте!

— Ні, спершу хіни випийте, а те потім уже... Бо ще можуть наші з обходу зайти сюди. Шукають, де переліз через стіну о. Аркадій. Що з того, де саме переліз?

Скрізь можна перелізти! Ми, було, в бурсі з третього поверху спускаємось без драбини по карнизах та ринвах.

О. Сергій випив хіни, а потім і того, що приніс Помпей, і світ немов прояснився йому.

З того часу, як він почав уживати горілку,— а це почалось скоро по приїзді на парафію,— він пив її чимало, і чим далі, тим більше. Вона йому давала забуття, давала сон, хоч не давала спокою. І він давно уже знав, що таке за штука похмілля, і держався думки дідів і прадідів, що клин треба вибивати клином, а то чоловікові лихо,— хоч у петлю лізь!

Він разом випив «сотку», що йому приніс Помпей, і обличчя його бліде, аж сине, засяяло усмішкою.

— Отче, друже, пришліть або принесіть більше! Ради спасенія, ради родителів ваших!

— Добре, добре... трохи погода.

Вони не крились один од одного і знали обидва свої гріхи і що вони не одні в монастирі грішні в тім. У Помпея, як у економа, завжди був запас всяких напитків, і він ділився ними з братією. І, знаючи його, треба було дивуватись, чого пішов у ченці цей чоловік.

Був він дяком, мав сім'ю, був з його великий дока в рибальстві, і мало він тямив у сільському господарстві. Зате умів чудово дзвонити у дзвони, розказувати усякі байки і небилиці, кохався у бджільництві й любив випити в підхожій компанії. Повидавав він заміж дочок, оженив сина й слідом за тим поховав жінку. Тоді у йому мов що перевернулось: почав цуратись людей, став журитись, і скінчилось тим, що одного разу увечері виїхав він верхи з свого двору, нікому не сказавши ні слова, й пропав безвісти. Не скоро вже дійшла до сім'ї звістка, що бачили його люди, як він продавав коня на базарі у повітовому місті, а років через три довідались, що він живий і вже давно пробуває в ченцях.

А в ченцях він знов ожив, і хоч попередня веселість цілком уже не вернулась назад, але він був такий ласкавий, привітний до всіх, що всі його в монастирі любили.

Любили його і всі єпітимісти, яких чимало перебувало в монастирі і яких монастирське начальство почитало за кару божу для себе й монастиря й ненавиділо всім серцем. Бо все то був народ самодовольний і

неурівноважений, звисока дивився на ченців за їхню неосвіченість і ображав їхню гордість тим, що хоч і був доручений під монастирський догляд, але не признавав ніякого авторитету за монастирським начальством.

Але Помпея єпітимісти любили, і він умів з ними поводитись. Ігумен це помітив і мовчки ніби доручив їх йому: нехай він панькається з ними як знає!

Тільки Пафнутій не любив Помпея і скрізь назирав за ним і за єпітимістами і, де тільки міг, точив їх, мов шашіль сухарі.

— Як вип'єш, то неначе легше відкашлюватись,— казав о. Сергій, трохи оправившись після приступу кашлю, гірко усміхаючись, як завжди, своїм зламаним, зів'ялим усом.— Ваші-то, ваші, пішли шукати, звідкіль вилетів птах! Шукайте, усе одно не pomoжеться!.. А гарно плюнути б на все оце й податись, куди очі дивляться. У-ух, погано тут!.. А ще краще було б скоріше здохнути!..— додав він.

І мов хмара набігла на о. Сергія. Він одразу потемнів, і пропасниця знов ударила його.

— Отче, принесіть алкоголю!

— Добре, добре. А тепер лягайте та укривайтесь, а то вам холодно. Лягайте, я укрию!

— Укрийте, справді холодно.

Помпей укрив о. Сергія й вийшов з келії. Хмара, що набігла на о. Сергія, зробилась чорнішою, важчою. Холод обхопив його тіло й душу. А надворі знов збиралося на дощ.

Ігумен і Пафнутій обійшли увесь монастир, додивляючись, випитуючи, де міг вибратись з монастиря о. Аркадій, але нічого не дізнались. Ігумен сердився, а Пафнутій був радий, але ні той, ні другий не виявляли того, що було у їх на душі.

Вони вертались з обходу.

— Я думаю, що влади́ка спросить його, де ж одпуск з монастиря? І він мусить сказати, що він утік без одпуску. Тут моєї вини немає ніякої. Живосилом чоловіка не вдержиш!

— А як він скаже, що монастир стоїть без догляду і хто хоче, той вночі і входить і виходить з його?..

— Так це ж неправда! Хто ж це може сказати? Це треба зовсім загубити совість.

— Блюдіте, како опасно ходите: дніє лукаві суть, а люди ще лукавіші.

— А я напишу рапорт його преосвященству, що так і так: священник-єпітиміст, Аркадій Завадовський, вночі утік з монастиря, невідомо куди, і ще досі не вернувся. Нехай знає, а я покривати нікого не хочу. Треба й за другим стежити...

— Ні, цей не втече! — якимось загадково усміхаючись, сказав Пафнутій.

— Хто його знає!

І вони розійшлись. Ігумен пішов до себе, а Пафнутій, не дивлячись на дощ, пішов по двору. Зробивши, мов заєць, кілька петель, він завернув в келію о. Сергія.

«О, знов ужака повзе!» — подумав той, побачивши його.

— А я до вас. Дощ іде, а у вас тепленько... Хе-хе!

О. Сергій нічого не сказав, тільки поворухнувся, лежачи, і кашлянув.

— Так, хе-хе, немає о. Аркадія, — говорив Пафнутій, трохи помовчавши й мов дожидаючи, що о. Сергій щось скаже.

О. Сергій мовчав.

— Чого ж тут у монастирі сидіти?.. У нас тихо, сумно, щодня до церкви ходити треба. Устав наш суворий!.. А в миру весело, широко там і вільно, що хочеш, роби, куди хочеш, іди. Де ж тут усидіть... у монастирі!

Пафнутій помовчав, мовчав і о. Сергій.

— У монастирі народ темний, неосвічений... Самі мужики. З ними ні про що розмовляти, окрім слова божого, а це у нас не в моді, — ще по семінаріях набридло. Хе-хе...

О. Сергій лежав і думав: «Чого він прийшов сюди, — пилять мене, чи що? Хоч би скоріше убирався геть!» — і поклав мовчати до краю.

А Пафнутій сидів і не думав виходити. Очі його ястрились якимись недобрими, потайними вогниками — «гадючими», як здавалось о. Сергієві, а голова докірливо хиталась і трусилася, і ці її рухи додавали словам Пафнутія якоїсь надзвичайної уїдливості й докірливості.

— Там коні й колісниці... там, хе-хе, попаді молоді, а тут що?.. Га?.. А не чини беззаконій, а не заводь гульбищ з дівками та парубками, не вчи їх, коли ти піп, пісень бісовських! А приїхав благочинний, щоб оброзу-

мити тебе, на добрий шлях наставити, побачив усе твоє зборище, почув, як ти сам тих пісень співаєш, та до дівчат моргаєш, та широкими рукавами над їх головами махаєш, сказав тобі слово, а ти йому два, а ти його за руки та з хати, а ти рясу з його рвати? Он як!.. Ну, і йди в монастир... на смиреніє. На смиреніє духу непокірного!.. А?.. Не подобається?.. Хе-хе!

«Господи, за що він мене мучить? Ще трохи, і я його вижену з хати, як о. Аркадій благочинного з сторожки!»

І справді, в серці о. Сергія збиралась злість і вже не лежала смирно, а мов їй хотілось вирватись на поверх.

«Вижену гаспида!»— думав о. Сергій. Але він нікого в житті ще не виганяв, отак він боявся людей, а найбільше людей старих, у собі упевнених. Він і досі почував себе якимось мов не за повноправну людину, а мов за хлопця, й боявся старших за себе.

Але Пафнутій сидів і все торочив своє, провадив далі.

— Святі ризи палиш, церкву хочеш спалити, подвір'я церковне димом пустити,— у монастир на смиреніє, на послушаніє, на чорний хліб!—мов шилом шпигав Пафнутій, переходячи від о. Аркадія до о. Сергія, а той уже ледве лежав на ліжку.— А там жінка молода... хе-хе!.. а там...

— Геть, гаде, звідсіль!..— несподівано схопився з ліжка сам не свій о. Сергій.— Геть звідси!— кричав він не своїм голосом, наступаючи на Пафнутія.

— Хто?.. ти?.. мене?..— блідніючи, спитав Пафнутій.

— Я!.. Тебе!.. Геть, кажу, звідсіль!..

— А, не любиш?.. не подобається?..— шипів той, встаючи з стільця і в'ючись усім тілом.— За красуню свою боїшся? Га?.. Женеш?.. Хе-хе!

— Геть звідси, а то я не знаю що зроблю з тобою!

Блідий як смерть, з розкудовченим волоссям і червоними очима о. Сергій був страшний. Руки його тремтіли й готові були вчепитись у Пафнутія і вишпурнути його з хати.

— Піду, хе-хе! Піду, голубчику!.. Не гнів... не гнівайся!..— хитаючи головою, мов озираючись, чи ніхто не бачить, як його женуть, кидав слова Пафнутій.

І він зник за дверима.

— О прокляті!.. О мучителі!.. Вимотали ви мені

душу!! — рвучи на собі волосся і тремтячи від гніву, кричав о. Сергій, ходячи по хаті.— О, будьте ви прокляті!!

VI

В обідню пору дощ розгулявся і, то затихаючи, то знов припускаючи, йшов до вечора. По монастирському подвір'ю стояли калюжі. Над ними, попускавши обважені віти, журливо похитувались мокрі дерева, і дощ збивав з їх останнє листя. Важкі, мокрі ворони сиділи й на деревах, і на хрестах церкви й сумно каркали, а проворні чорні як вугіль галки, з сивими ошийниками, моторно нишпорили по низу.

Почало смеркати дуже рано. На дзвіниці тенькнув дзвін, скликаючи ченців до церкви, і ті, товсті й поважні, з клобуками на головах, велично підбираючи поли ряс і мантий, ішли до церкви.

Чепурні галки цікаво дивились на їх, згинаючи набік голівки і кліпаючи своїми чорними оченятами, а ворони непривітно каркали їм услід:

— Крав!.. Крав!..

Прудко пробігали послушники у підрясниках, стягнутих ремінними поясами. Їм хотілось скоріше проскочити до церкви, щоб не промочити свого пишного кучерявого волосся.

І в цьому монастирі, як і в багатьох інших, всі послушники запускали собі довге волосся і щодня на ніч заплітали дрібними кісками, щоб воно, як розплести його, було кучеряве. Копиця такого волосся на плечах була так само потрібна послушнику, як коса дівчині...

Пройшов до церкви Пафнутій, пройшов і ігумен. Почалась відправа повечерія.

О. Сергій знов не пішов до церкви. Він сидів у своїй келії, темний і суворий, мов серце його було налите вщерть тугою й розпукою. Кілька разів після того, як він вигнав Пафнутія, він лягав спати, але не міг зімкнути очей. Мозок не міг заспокоїтись, і в ньому безладно снувались думки, думки одна за одну чорніші й невідрадніші.

Ані іскри світу він не бачив у своїй будучині. Безжалісна хвороба, безладдя в сім'ї, монастирська покута... А там знов покута за Пафнутія, бо він

буде скаржитись і архієрей дасть віри його скарзі. А там... що таке там?.. Смерть, невблаганна й неминуча смерть.

А після смерті?..

І тут думки о. Сергія спинялись, як морські хвилі біля скель, і змішувались, і він не міг дати їм ладу. Бо в останні часи, найбільше в монастирі, безвір'я заповзло в його душу, і, як мороз квітки, побило, й пов'ялило увесь містичний лад його душі, всі парості віри, що так пишно в ньому розростались у стінах школи. Тепер віра була безсила подати йому рятунок, навіть дати пораду. І це більш усього мучило о. Сергія й лякало, і жаль стискав його серце, жаль за тією вірою, що він мав її й тепер не має, і вже ніколи, ніколи вона не загоїть пекучих ран його душі й не закриє рожевим серпанком чорної, страшно́ї безодні — смерті.

Коли так, то скоріш умерти!

Коли так, то нащо терпіти ці муки, це пониження!

Коли так, то бунт проти всього!..

Бунт... Але во ім'я чого бунт, якими силами його зняти?..

І тут він знов почував під собою страшну безодню і падав у неї.

Бунт — во ім'я людини!

Це во ім'я Пафнутія, во ім'я жінки й тещі, во ім'я писаря і всіх тих, їм же єсть ім'я тьма-тем?..

Ні!

Бунт — во ім'я тих славних і великих, які вели й ведуть людей до кращої долі.

Але хіба та краща доля не омана, хіба то не золотий туман, за яким роззявляє пащу та ж сама безодня — смерть, смерть кожної окремої людини, смерть народів і націй, смерть усього людського роду?

Во ім'я чого ж бунтувати?

Де воно, те ім'я?..

— О боже! — стогнав о. Сергій. — Дай мені віру або знищи мене зовсім, без сліду!..

І він ждав цього чуда, але його не було, і він почував себе нікчемним і безсилим, усім світом забутим, і нікому було пожаліти його.

— Молитвами святих отець наших... — чує він за дверима голос послушника Олексія і, мов прокидаючись з важкого сну, говорить:

— Увійходь!

Увійшов Олексій і поздоровався.

— Ось вам, що загадували, — сказав він, передаючи о. Сергію пляшку з клеймом монополії. — А тут вам єсть відкритка. Коли хочете, то прочитайте зараз, а я потім покажу о. ігуменові й принесу її до вас.

Олексій тільки що вернувся з пошти й не встиг показати листів ігуменові.

— Давай.

О. Сергій взяв відкритку. Вона була від о. Аркадія. Підійшовши до вікна, о. Сергій прочитав:

«Пишу вам, любий мій соузнику, з станції Вовтузівки. Іду додому. Без дозволу. Нехай робить, що хоче. Позбирайте в монастирі мої манатки, зв'яжіть у вузлик. Коли їхатимете додому, або при якій нагоді, перешліть їх мені. Бо я до монастиря не вернусь. Годі!.. А не буде нагоди, то спаліть їх, щоб і духу мого не було у тій берлозі чернечій! Ваш А. Завадовський».

О. Сергій прочитав відкритку і вернув її Олексієві. Той пішов з хати.

— Он як роблять сильні й сміливі! — уголос сказав сам собі о. Сергій, безсило знов сідаючи на ліжко.

«Він не побоявся боротьби з сильним, боротьби з людською неправдою, і він переможе їх. А я?.. Я навіки пропада людина. Vae victis!.. Горе знесиленим, ні на що непотрібним! Нема їм місця на цім світі. Смерть їм!..»

Vae victis!..

Ці слова невідступно стояли в голові о. Сергія, і йому уявлялась картина, яку він десь бачив, як Смерть, верхи на вороному коні, простягнувши перед себе руку, повагом їде вночі по полю боротьби людської і все умирає перед нею й навкруги неї.

— Vae victis!.. Аз єсьм владика землі й піднебесної і я кажу вам: vae victis!.. Смерть вам!..

О. Сергій встав з ліжка. Стогнувши від болю тіла й душі, він почав ходити по келії.

Зовсім стемніло, але він не світив світла. У пільмі краще. Він одкупорив принесену Олексієм пляшку і, через який час підходячи до столу, пив з неї нахильці.

Він ходив по келії, і в думці його стояли єдині й непорушні слова: vae victis!.. Він сам, нікчемний воропа-

нівський ієрей Сергій Вишинський, і є той victis, і йому — смерть! Рано чи пізно, але — смерть.

І він дивився у темний куток, де був забитий дебелий гвіздок, і чув на своєму болючому тілі ремінний пояс, а ноги його, стукаючи при ході чобітьми по підлозі, мов вимовляли:

— Он — там! Он — там!

«Ні, не буде цього. Це жахливість перед життям, це легкодухість. А я нікого не боюся ні тут, ні вище!..» — упевняв себе о. Сергій і несподівано для себе заспівав пісню, яку він так любив співати колись у семінарії:

Ой не стелися, хрещатий барвінку,
Та й по крутій горі,
Ой не дивуйтесь, злії воріженьки,
Та й пригодоньці моїй...

У його колись був путящий голос — тенор, і він добре співав, але тепер йому співати було важко, і він скоро кинув пісню, знов підійшов до стола, припав вустами до горла пляшки й потім з рештою горілки шпурнув її до дверей. Вона брязнула й розлетілась на скалки, а по хаті пішов горілчаний дух.

О. Сергія хитало, але він усе ходив по хаті, нати-каючись то на стіл, то на стільці, а в голові йшла своя робота. Там ворушився невсипущий черв'як і точив йому мозок. І хтось невідомий, але близький нашіптував йому в душі усе одно слово: «Смерть!.. смерть!.. смерть!..»

— Сухоребриця!.. Ха-ха-ха!.. — зареготався о. Сергій, пригадавши бурсацький анекдот, де оратор-піп уживає смерть сухоребрицею.

«Смерть!.. смерть!..» — ще з більшою упевненістю звучало в його мозку.

— Смерть!.. А хоч би й смерть!.. А хоч би й смерть!.. — говорив о. Сергій, мацаючи гвіздка в кутку.

— А, ти тут!.. Ти дожидаєшся?.. Добре. А чи ти ж видержиш?..

Він повис на йому на руках. Гвіздок тільки злегка подався.

— Добре... Молодчина!..

Він пустив руки і знов виразно почув на своєму тілі пояс, зняв його з себе й озирнувся, мов боячись, щоб ніхто не побачив, що він робить.

Але в хаті було зовсім темно, й тільки через вікно у рамці було видно монастирський ліхтар. Його світло ледве пробивалося крізь тьмяну завісу.

О. Сергій одвернувся од вікна в самий куток.

«Смерть!.. Смерть!..»

«Нема на світі нічого страшнішого над смерть,— думав він,— і немає нічого найзвичайнішого: всі люди умирають, мільйони мільйонів... і будуть умирати».

«Смерть!.. смерть!..»

Олексій ніс листа о. Сергієві й посміювався, що ігумен вичеркнув у йому слова: «у тій берлозі чернечій». Не знає, що о. Сергій уже прочитав того листа!

У сінях він проказав своє звичайне вітання, але відповіді не почув. «Мабуть, уже заснув, сердега, в самотині»,— подумав він. Тоді він постукав у двері, але о. Сергій знов не обізвався.

Олексій відчинив двері й увійшов у келію.

Горілчаний дух забив йому дихання.

«Еге, добре випито, тому й не озивається».

Олексій черкнув сірничка.

Світ осяяв кімнату, але в їй нікого не було, тільки по підлозі блищали склянки від пляшки. Сірник догорів і погас. Олексій черкнув другого, озирнувся навкруги і, скрикнувши: «Ай!..», кинувся геть із хати.

За його спиною, у кутку, притулившись до стіни й якомось незвичайно підігнувши коліна й опустивши руки, стояв о. Сергій.

Очі його були широко розплющені, а рот роззявлений. Мов він побачив щось надзвичайно страшне, посунувся до стіни, присів і омертвів із жаху.

1904

З М І С Т

ОПОВІДАННЯ

Божа коровка (<i>Образок</i>)	7
Собака	14
Під похилою вербою	25
Змій	30
Кінець гри	38
Вода прибуває	48
Vae victis!	55
Кров (<i>Нарис</i>)	100
Герої вертаються (<i>Імпровізація</i>)	103
Проклятий город	105
Товариші	112
Вогонь життя	121
Служби не буде (<i>Етюд</i>)	130
За золотим руном (<i>Етюд</i>)	140
П'яниця	155
Сніг	161
Раби	168
Потом і кривавицею (<i>Етюд</i>)	190
Щастя	197
Напередодні	203
На березі морському	214
Вона йде (<i>Сон</i>)	231

ПОВІСТІ

Весняна повідь	
Частина перша	237
Частина друга	292

Блискавиці (Фрагменти)	352
Варвари	418

СТАТТІ, СПОГАДИ

Червона лілея	489
Шевченкова могила	510
Іван Франко як поет	524
ПРИМІТКИ	533
Список ілюстрацій	539

НИКОЛАЙ ФЕДОРОВИЧ ЧЕРНЯВСКИЙ

Сочинения в двух томах, т. 2

(На українском языке)

*

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

*

Редактор С. А. Захарова
Художник А. П. Коробейников
Художній редактор В. В. Машков
Технічний редактор О. П. Яхніс
Коректор А. В. Кудрявцева

*

Виготовлено на Київській книжковій фабриці
Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР.
Київ, Воровського, 24.

Лінотипісти С. Я. Поліщук, І. С. Соловйов
Верстальник В. І. Шмаков
Друкарі А. А. Коваль, В. А. Ростовцев
Керівник палітурно-брошурувальних
процесів А. П. Гавримейко

*

БФ 00186. Здано на виробництво 23/II 1966 р.

Підписано до друку 26/V 1966 р.

Папір № 1. Формат 84×108¹/₃₂. Фізичн. друк. арк. 17.

Умовн. друк. арк. 28,56+3 вкл. Обліково-видавн. арк. 28,114.

Ціна 1 крб. 10 коп. Замовл. 155. Тираж 7000.

Musica Zgubbeny

12

52
4-49

557627

МИКОЛА ЧЕРНЯВСЬКИЙ

Том 2